

Marco Traverso: *Esercito Romano e società italiana in età imperiale I. I documenti epigrafici*. Università degli studi di Genova, Dipartimento di scienze dell' antichità, del medioevo e geografico-ambientali. Serta antiquae et mediaevalia X. Roma 2006. 325 str.

Pred nami je zanimivo prozopografsko delo, v katerem se združita vojska in municipalna uprava v Italiji cesarske dobe. Municipalne funkcije so namreč pogosto opravljali odsluženi vojaki; posebno še, če so že v vojski opravili kariero, je bilo udeleževanje v upravi domačega mesta njeno logično nadaljevanje. Pot pa je bila lahko tudi obrnjena, torej najprej municipalna uprava in šele nato vojaške funkcije. Napredovanje v upravi je bilo namreč razmeroma omejeno, zato je marsikateri vitez (*equus*) videl edino možnost za napredovanje v vojski, kjer se je po upravnih funkcijah lotil poveljevanja manjšim enotam (alam, kohortam) v skladu s potekom viteške kariere (*cursus honorum*). V kratkem uvodnem poglavju avtor predstavi nekaj vidikov zgoraj omenjene dvojnosti (vojska/municipalna uprava). Pri tem se ne more izogniti poteku viteške kariere in zakonitostim, po katerih se je morala ravnati. Poglavje je predvsem jedrnat pregled že znanih dejstev, ki se tičejo obravnavane snovi.

Drugi, osrednji del knjige je katalogni pregled epigrafskega gradiva v Italiji, ki je zasnovan zelo sistematično. V katalog so zajeti vsi napisi v Italiji, na katerih so izpričane vojaške funkcije v kombinaciji s tistimi v lokalni upravi. Katalog se začne z *regio I* in nadaljuje do *regio XI*, v vsaki regiji so napisi razvrščeni po mestih, kjer so jih našli, mesta pa si sledijo po abecednem vrstnem redu. Pri posameznem napisu je izpisano ime posameznika, ki mu je napis posvečen, in je za to prozopografsko raziskavo ključnega pomena. Sledijo glavne objave napisa (*CIL*, *ILS* in druge), za tem transkripcija napisa in kot zaključek še kratka razlaga opravljene kariere. Tej je dodana samo še datacija, ki je, kot je običajno, okvirna. Avtor se praviloma izogiba datiranju z navajanjem stoletij (desetletij ...), veliko raje govori o dobah posameznih (ali več) cesarjev. Napise tako postavlja v avgustejsko, flavijsko, v dobo Hadrijana, Antonina Pija in drugih. Ta način se izkaže za zelo pripravnega, v večini primerov napisov tako ali tako ni mogoče natančneje časovno opredeliti, zato obdobje, ki ga poimenujemo po cesarju (cesarjih), pove več kakor sama številka. Med veliko množico napisov, ki ustrezajo obema kriterijema, pa se najde tudi nekaj natančno datiranih napisov (datacije po konzulih).

Posebej nam pritegne pozornost *regio X*, kamor je sodil tudi precejšen del slovenskega ozemlja. Največ napisov je iz Ogleja (Aquileia), za nas pa so zanimivi predvsem še tisti iz Trsta (*Tergeste*), Poreča (*Parentium*) in Pulja (*Pola*). Napisov iz Emone ni mogoče zaslediti, kar je tokrat dejansko posledica dejstva, da tovrstni napisi v Emoni niso izpričani, in ne tega, da je avtor ne bi prišteval k Italiji.

Sklepne misli in zaključki v tretjem poglavju predstavljajo kratek komentar (na 12 straneh) k zbranim napisom Italije, ki so prispevek k preučevanju vojaške zgodovine na eni strani in municipalne uprave na drugi. Določenemu kriteriju ustreza nekaj čez štiristo napisov, ki izvirajo iz Italije v cesarski dobi. Od tega dve tretjini predstavljajo viteški uradniki, preostali so drugi vojaki s karierami: primipili, centurioni, veterani ... Največ jih je iz prve regije, sledita šesta in deseta. Nekoliko manj kot polovico je mogoče datirati v julijsko-klavdijsko dobo; od 2. st. naprej proti 3. pa se ugotavlja upadanje tovrstnih napisov. Katalog napisov bo osnova za razne študije, ki jih bo mogoče opraviti v prihodnosti. Bistvenega pomena bodo pri tem nove ugotovitve o poteku karier (*cursus honorum*), predvsem viteških, pri katerih je pogosto prihajalo do prepletanja vojaških in municipalnih funkcij. Zakaj in v katerih primerih je do tega prihajalo, bo tema, ki jo bo mogoče osvetliti predvsem s pomočjo v tem katalogu zbranih napisov. Nastavke temu delu je napravil že avtor sam, podrobnosti čakajo na obravnavo v bližnji prihodnosti. Zanimive pa bi bile tudi primerjalne študije

s posameznimi oziroma skupinami provinc (npr. donavske, galske, vzhodne idr.), vendar bi bilo potrebno kot predpogoj temu najprej napraviti kataloge tovrstnih napisov po provincah in se šele nato lotiti primerjanja.

Delo, ki ima posebno težo tudi kot prispevek k prozopografiji posameznikov, se zaključi z okoli petdesetimi stranmi bibliografije in indeksov. Kakor velja za zbrane napise, da tvorijo osnovo za nadaljnja izvajanja, lahko podobno trdimo tudi za zadnji del knjige.

Julijana VISOČNIK

Maria Federica Petraccia (ur.): *Camillo Ramelli e la cultura antiquaria dell'Ottocento*. Studia archaeologica 149 / Sentinum 11. "L'Erma" di Bretschneider, Roma 2006. 158 str., ilustracije.

Kjer sta danes mesti Fabriano in Sassoferrato (za arheologijo tega območja skrbi Zavod za zaščito kulturne dediščine v Markah, znanstveno pa se z njim ukvarjajo raziskovalci univerz v Genovi in Urbinu), so v rimski dobi cvetela mesteca Sentinum, Tuficum in Attidium. V prvi polovici 19. stoletja je tu deloval znameniti italijanski starinoslovec Camillo Ramelli iz Fabiana, ki se je ukvarjal z lokalno zgodovino in starinami širšega območja, med drugim pa predvsem tudi z antično zgodovino, zbiranjem rimskih napisov (epigrafiko) in numizmatiko, ter gojil stike z najodličnejšimi učenjaki in posebej epigrafiki svojega časa, kakršni so bili Bartolomeo Borghesi, Wilhelm Henzen in Adolphe Noël des Vergers. Družina Raccamadoro-Ramelli hrani bogat arhiv njegovih rokopisov, ki ga je dala na razpolago raziskovalcem z univerze v Genovi, kjer se že hrani manjši del Ramellijevega arhiva. Pričujoča knjiga je ovrednotenje njegovih spisov, ki se dotikajo predvsem rimske zgodovine in epigrafike. Uredila jo je prof. Maria Federica Petraccia, pomembne prispevke pa sta poleg nekaterih drugih napisala tudi mlada raziskovalca na Oddelku za antične in srednjeveške študije genovske univerze, Maria Tramunto in Marco Traverso.

Po treh predgovorih izpod peres županov Fabiana in Sassoferrata ter direktorja Uprave za dediščino v Markah in so uvodu urednice knjige sledi poglavje, ki prinaša življenjepis tega znamenitega meščana Fabiana, ki se je v svojem mestu udeleževal tudi družbenopolitično. Rodil se je v meščanski družini leta 1804, umrl je v rodnem mestu, star komaj 51 let. Bil je dober učenec in študent in se je že zgodaj zavzel za preteklost, polpreteklost in tedanja dogajanja v svojem mestu in širši okolici. Bil je izjemno načitan, zato so se meščani nanj obračali za nasvete in pomoč v najrazličnejših situacijah; med drugim je bil zelo dober umetnostni zgodovinar, preučeval je nekdanje slikarje in druge umetnike svojega mesta, napisal je zgodovino izdelovanja papirja v Fabianu, kjer je imela ta dejavnost dolgo tradicijo, pisal je tudi (priložnostne) pesmi in sprejemal obiske tujcev. Pri 25 letih se je poročil, kar je bilo zadnje večje prijetno obdobje njegovega življenja, ki so ga zaznamovali predvsem žalostni dogodki; med drugim mu je težko zbolela žena, umrli so mu štirje otroci in dva brata.

Pri 23 letih je dobil licenco za profesorja filozofije in nato še matematike in fizike. Celotno življenje je deloval kot odličen pedagog, ki je bil med dijaki zelo priljubljen. Bil je vsestransko izobražen in leta 1844 je postal član lokalne Akademije (ki je bila ustanovljena leta 1530) in nadzornik za varstvo spomenikov. To mu je dalo možnost, da je deloval prek mej svoje ožje domovine in se s tem "otresel provincializma". Njegova dejavnost mu je prinesla članstvo v mnogih drugih akademijah, od prestižne "Dei Lincei" v Rimu do "degli Incolti" v Cingoliju. Reševal pa je tudi najrazličnejše krizne situacije, med drugim krizo, ki je v mestu izbruhnila nedolgo pred njegovo smrtjo leta 1854, ko je zaradi pomanjkanja žita nastopila huda lakota in nato upor revnega prebivalstva. Sprejel je upornike in jih pomiril ter

organiziral razdeljevanje zalog živil in zagotovil vrsto drugih ekonomskih ukrepov, s katerimi so v mestu po njegovi zaslugi preprečili večje prelivanje krvi, čeprav je intervenirala avstrijska vojska in zaprla vodje upornikov.

Prva poglavja v knjigi so namenjena Ramellijevemu življenju in zgodovini Fabriana. V prvem M. F. Petraccia oriše glavne dogodke v njegovem življenju, v drugem B. Zenobi obravnava njegovo vlogo profesorja na šoli in odličnega vzgojitelja. Zanimivo je, da so se v času, ko mu niso hoteli podaljšati delovnega mesta, ker so se je v politiko šole in nastavljanje profesorjev vmešali cerkveni dostojanstveniki in na Ramellijevo mesto želeli postaviti duhovnika, zanj zavzeli dijaki in njihovi starši. Napisali so več peticij in dosegli, da je obdržal mesto profesorja, ki so ga sicer pogodbeno obnavljali vsaki dve leti. Tretje poglavje obravnava lokalno zgodovino, ki je pomembna za boljše razumevanje Ramellijevega delovanja in ustvarjanja. Sledita dve osrednji poglavji, v katerih Petraccia in Tramunto podrobno obravnavata Ramellijevo epigrafsko delo, ki predstavlja najpomembnejši segment njegovega ukvarjanja s starinoslovjem.

V prvem Tramunto objavlja in komentira korespondenco med Ramellijem in Borghesijem ter med Ramellijem in Des Vergersom ter predstavi francoski projekt *Corpus inscriptionum Latinarum*, ki je na žalost propadel, ko se je v Parizu zamenjal prosvetni minister, ter ga je šele nekaj desetletij pozneje uresničila berlinska akademija pod vodstvom Theodorja Mommsna. V drugem pa Petraccia objavlja in ovrednoti korespondenco med Ramellijem in Henznom. Sledi poglavje, ki ga je napisal Traverso o Ramellijevem ustvarjanju v zadnjih letih njegovega življenja, ko je popisal obisk papeža Nikolaja V. sredi 15. stoletja v Fabrianu. Zadnje, najdaljše poglavje pa je neke vrste epigrafski dodatek, v katerem pravkar omenjeni trije avtorji in C. Cervetti objavljajo vse rimske napise, ki se hranijo v privatnem lapidariju družine, v palači Raccamadoro-Ramelli. Knjigo zaključuje seznam najpomembnejše literature o Ramelliju in njegovem času.

Z antično zgodovino in epigrafiko se je Cammillo Ramelli začel ukvarjati razmeroma pozno, šele v štiridesetih letih 19. stoletja, ko ga je prvi znameniti italijanski epigrafik iz San Marina, Bartolomeo Borghesi (ki velja za dejanskega utemeljitelja epigrafike kot znanstvene vede), kot lokalnega zbiralca starin pritegnil k omenjenemu francoskemu projektu izdajanja rimskih napisov imperija. Prvo objavljeno pismo je izpod peresa Borghesija Ramelliju z dne 4. septembra 1844, v njem mu razlaga, da je gospod Des Vergers na obisku v Markah, kjer se obrača na starinoslovce v tej provinci s prošnjo, da bi sodelovali pri projektu. Prav na kratko mu opiše delo na tem projektu in mu sporoča, da ga je priporočil kot nedvomno najboljšega sodelavca za mesto Fabiano in njegovo okolico.

Tramunto na kratko skicira usodo objavljanja rimskih napisov pred Mommsenovim korpusom, od Cyriaka iz Ankone dalje. Pomembnejšo zbirko napisov sta v prvi polovici 16. stoletja izdala Apian in Amandus, na začetku 17. stoletja je prvi korpus izdal Gruterus, pozneje sta pomembna še Maffei in Orelli. Francoski sodelavci, večinoma akademiki in profesorji znamenitih francoskih univerz, so sprva želeli napise izdati sami, kmalu pa so spoznali, da tako velik projekt ni izvedljiv brez pomoči tujih sodelavcev, tako na višjem nivoju kot enakovrednih izdajateljev

kot na nižjem ob pomoči lokalnih starinoslovcev. Istega leta kot Ramelli v vlogi lokalnega sodelavca se je projektu pridružil kot soizdajatelj tudi Mommsen.

Najpomembnejši med italijanskimi sodelavci je bil vsekakor Borghesi, ki mu je bila zaupana velika in odgovorna naloga objaviti napise Rima in Vatikana, organiziral pa je zbiranje napisov tudi drugod po Italiji. Z Ramellijem sta imela živahno korespondenco, iz katere je mogoče lepo razbrati potek dela. Ramelli se je za informacije o organizaciji dela obračal neposredno na Des Vergersa, za zbiranje rimskih napisov v drugih krajih v Markah pa včasih na tamkajšnje starinoslovce, s katerimi je stopil v stik prav z namenom, da jih poprosi za sodelovanje. Borghesi ga je pogosto opozarjal na napake in površnosti pri prepisovanju napisov oz. ga je spraševal za podrobnosti, ki mu niso bile povsem jasne. Pri dopolnjevanju fragmentiranih napisov je namreč pogosto pomembna vsaka malenkost. Francoski projekt je propadel zaradi političnih razmer leta 1848, ko znanost kot tolikokrat prej in pozneje, državi ni bila pomembna. Projekt je prevzela berlinska akademija, ki pa se je odrekla tesnejšemu sodelovanju z lokalnimi dopisniki, zato Ramelli ni bil več pritegnjen k delu v takšni meri kot prej.

Ideja za nastanek te knjige, ki je vsekakor zelo zanimiv doprinos k zgodovini epigrafske vede, posebej pa še dragocena za zgodovino starinoslovja v Markah, se je porodila, ko so iz palače Raccamadoro-Ramelli že pred časom sporočili, da so našli vrsto doslej nezabeleženih Ramellijevih rokopisov ter še neobjavljenih pisem. Gre predvsem za korespondenco s Henznom, ki z raznih vidikov osvetljuje živahno "epigrafsko" sodelovanje. Henzen mu je posredoval marsikakšen popravek in sugestijo za boljše branje in razlago rimskih napisov, ki mu jih je Ramelli pošiljal; tedaj je bil tajnik Inštituta za arheološko korespondenco v Rimu in je nekaj Ramellijevih prispevkov o napisih objavil v *Bulletinu*, ki ga je izdajal Inštitut. Zadnje pismo Henznu pa ni pismo Cammilla Ramellija, temveč njegovega očeta, ki mu sporoča žalostno novico o sinovi smrti.

Napisi iz lapidarija v palači Raccamadoro-Ramelli so vsebinsko pomembni, čeprav so nekateri zelo fragmentirani; skupaj z napisi na predmetih vsakodnevne rabe jih je prek dvajset. Nekateri so senatorski, npr. napis Kvinta Kamurija Numizija Juniorja; v Sentinu sta obe družini, tako *Camurii* kot tudi *Numistii*, igrali pomembno vlogo. Nekaj je napisov pripadnikov rimske vojske in mestnih elit, nekaj je zanimivih posvetil bogovom, posebej so zanimivi oltarji, posvečeni Mitri, zlasti marmorna plošča z imeni več deset častilcev Sončnega boga.

V Sloveniji v tem času nismo imeli starinoslovcev večjega formata, ki bi jih lahko primerjali z Ramellijem. V 16. stoletju je bil pri nas zelo pomemben zbiralec napisov Avguštin Tiferus po rodu iz Laškega, konec 18. stoletja Valentin Vodnik, v Ramellijevem in Mommsnovem času pa so na tem področju delovali predvsem Costa, Hitzinger in Terstenjak, nad katerimi se je Mommsen, ko je v petdesetih in šestdesetih letih potoval po Kranjski in zbiral rimske napise, po pravici bridko pritožil. V Ljubljani je, podobno kot na Dunaju, cenil zgolj naravoslovce, pri nas predvsem Karla Dežmana. Epigrafika je v našem prostoru ponovno doživela razcvet šele z Balduinom Sario.

Marjeta ŠAŠEL KOS